

PORTRETUL LUI ȘTEFAN CEL MARE ÎN PICTURA EPOCII SALE *

ION I. SOLCANU

În istoriografia română, problema portretului marelui voievod a fost deschisă în 1881 cînd, în urma unor cercetări la monumentele istorice și de artă din nordul Moldovei, episcopul cărturar Melchisedek descoperă pe una din filele *Tetraevangheliarului* de la Humor o miniatură reprezentînd pe Ștefan cel Mare. Știrea era comunicată Academiei Române în ședința din 13 noiembrie 1881, ocazie cu care episcopul Melchisedek își exprima credința că miniatura de pe foaia *Tetraevangheliarului* de la Humor reprezintă „adevărutul și autenticul portret al marelui Ștefan”.¹

Pînă la data amintită figura lui Ștefan cel Mare era cunoscută numai după o litografie fantezistă a lui Gheorghe Asachi, litografie care fusese executată după o pictură de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea² și după o copie de pe tabloul votiv al bisericii de la Bădeuți, care însă nu era cel original.³ Ambele aceste variante portretistice stau sub influența artei post-bizantine; o figură meditativă, mai curînd ascetică, notă accentuată de mustăți și barbă imense.

Credința că acesta reprezenta adevărutul chip al lui Ștefan cel Mare devenise atît de puternică, chiar în rîndul personalităților academice, încît, opinia episcopului Melchisedek a fost acceptată abia în urma unor lungi și aprinse dezbateri. Atunci, chiar și B. P. Hașdeu, cel mai înverșunat adversar al opiniei lui Melchisedek, a căzut de acord că „după cum pînă aici portretul lui Ștefan era portret cu barbă, de ase-

* Lucrarea a fost prezentată la sesiunea științifică omagială de la Iași, din 8 ianuarie 1975, prilejuită de comemorarea a 500 de ani de la victoria lui Ștefan cel Mare împotriva turcilor în lupta de la Vaslui — Podul Înalt.

¹ În „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. IV (1881—1882), p. 19.

² Remus Niclesou, *Gheorghe Asachi și începuturile litografiei în Moldova*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, I, p. 73—80, fig. de la p. 74 și 76.

³ „Analele Academiei”..., p. 59.

menea de aici înainte cel fără barbă rămîne portretul lui pînă la proba plauzibilă contrarie".⁴

Ulterior, portretele marelui voievod au reținut atenția mai tuturor istoricilor artei medievale românești : G. Balș, N. Iorga, O. Tafrali etc. Astfel, G. Balș, în monumentală sa lucrare privind bisericile din vremea lui Ștefan cel Mare, semnală toate tablourile votive în care era portretizat marele voievod, atrăgînd atenția asupra valorii artistice și documentar-istorice a acestora.

În aceeași vreme, N. Iorga publica albumul *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, ocazie cu care semnală portretele lui Ștefan cel Mare, nedepășind însă maniera descriptivă, așa cum, de altfel, nu o va depăși nici O. Tafrali.⁵

Un amplu studiu asupra tuturor portretelor lui Ștefan cel Mare, din pictură, miniatură, broderie și sculptură l-a realizat cunoscuta cercetătoare Teodora Voinescu.⁶

Toți cercetătorii care au fost preocupați de reprezentarea ilustrului voievod în pictura murală nu și-au pus problema autenticității acestor portrete. Or, pentru a emite o judecată cît mai apropiată de adevăr asupra portretului marelui voievod, se impune ca, mai întîi, cercetătorul să stabilească cît mai exact cu putință data la care au fost executate diversele portrete, pentru a ști astfel dacă au fost sau nu realizate în timpul vieții voievodului, deci dacă sînt contemporane lui, dacă portretele care constituie obiectul examinării au fost sau nu distruse, refăcute sau repictate. Această operațiune prealabilă ar constitui pentru cercetătorul de artă ceea ce înseamnă pentru istoric „critica documentului”. Tocmai dintr-un asemenea unghi ne propunem să examinăm, în paginile care urmează, portretele lui Ștefan cel Mare din pictura moldovenească a secolelor al XV-lea și al XVI-lea.

Dintre numeroasele portrete pictate ale lui Ștefan cel Mare, se mai păstrează astăzi, în afara celor brodate sau sculptate, cel din *Tetraevangheliarul* de la Humor, apoi portretele din tablourile votive de la bisericile Sf. Ilie — Suceava, Voroneț, Sf. Neculai — Rădăuți, Pătrăuți, Sf. Neculai — Dorohoi și Dobrovăț,

Autenticitatea portretului lui Ștefan cel Mare de pe foaia din *Tetraevangheliarul* de la Humor, în care voievodul este reprezentat în calitatea sa de donator, nu poate fi pusă în discuție căci tehnica și stilul în care a fost executat portretul sînt aceleași ca și cele ale celorlalte miniaturi ale manuscrisului realizat, conform unei însemnări, la 1473.

Care este însă situația cu portretele lui Ștefan cel Mare din pictura murală ? Sînt acestea originale, adică au fost executate în același timp

⁴ *Ibidem*, p. 61.

⁵ O. Tafrali, *Portretele lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș și ale familiilor lor de la Voroneț și Humor*, în „Arta și arheologia”, an. I, fasc. a II-a, 1928, p. 16.

⁶ Teodora Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1964, p. 463—478.

Portretul lui Ștefan cel Mare. Miniatură pe Tetraevanghelierul de la Humor (1473)

cu pictura interioară a bisericii respective și sînt deci contemporane cu marele voievod, sau sînt dintr-o epocă mai tîrzie, sau sînt chiar repictări și refaceri și, atunci, valoarea lor documentar-istorică și artistică este alta decît cea considerată pînă în prezent ?!

Aceste întrebări ne-au fost sugerate de recente rezultate obținute în urma cercetărilor efectuate asupra picturilor interioare de la biserica Arbure, în general, și asupra compozițiilor votivă și funerară, în mod special. Astfel, cercetările de aici au demonstrat că aproape tuturor portretelor sacre și laice le-au fost scobite ovalul figurilor ca, apoi, o parte să fie repuse la loc, iar altă parte să fie repictate pe un nou suport. Cea mai mare parte a tabloului votiv, de fapt partea care reprezintă pe ctitori, a fost repictată pe un nou suport.

Aceste observații au făcut posibilă lectura integrală a inscripției pictată de zugravul restaurator, Dragosin Coman, deasupra ușii de intrare în naos, inscripție de deosebită importanță deoarece indică autorii profanării picturilor din interiorul bisericii Arbure. Astfel, chiar începutul inscripției arată că „Turcii, făcătorii de rele, au distrus”.⁷ Că au distrus picturile reiese clar din specificarea pe care autorul inscripției o face imediat mai jos, și anume «eu» „Dragosin zugrav... am pictat”. Distrugerea picturilor interioare de la biserica Arbure de către turci a avut loc, desigur, în timpul mării expediții otomane din toamna anului 1538, condusă de însuși sultanul Soliman Magnificul, cînd turcii au ocupat, pentru timp de două luni, orașul și cetatea Sucevei.

După aceste sumare precizări referitoare la frescele interioare de la biserica Arbure, precizări de natură să înlesnească înțelegerea unor aspecte ce urmează a fi prezentate, vom examina, în continuare, tablourile votive în care apar portretele lui Ștefan cel Mare.

Primul, în ordinea cronologică a zugrăvirii interioarelor bisericilor, ar fi tabloul ctitoricesc de la biserica Sf. Ilie — Suceava. Biserica, ridicată de Ștefan cel Mare, a fost pictată în interior imediat după terminarea ei, probabil la 1488. Compoziția votivă, plasată pe pereții vestic și sudic ai naosului, reprezintă pe Ștefan cel Mare, în calitatea sa de principal ctitor, închinînd modelul bisericii lui Isus; pe Bogdan, după cum arată inscripția de deasupra acestui personaj; pe un alt ctitor mat, neidentificat însă, inscripția fiind ștearsă; pe doamna Maria.

Examinarea atentă a acestei compoziții votive a condus la constatarea că atît portretelor personajelor divine: portretului Mîntuitorului și portretului proroocului Ilie, cît și portretelor personajelor laice, ale ctitorilor: Ștefan cel Mare, Bogdan, al treilea ctitor neidentificat și doamna Maria, le-au fost decupate chipurile, ovalul figurilor acestora, fresce repuse ulterior la loc sau refăcute pe un nou suport. De asemenea, au fost decupate și apoi refăcute crucile de pe acoperișul modelului bisericii susținut de ctitor.

⁷ Ion I. Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure. I. Pictura interioară*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, tom XII (1975).

Dar, din cadrul compoziției votive, o atenție deosebită a solicitat portretul celui de-al treilea ctitor, cel situat între Bogdan voievod și pînă jos ba, mai mult, a fost supus parcă unei spălări încet, astăzi prea puțin i se mai disting trăsăturile portretistice. La fel a fost ștearsă și inscripția de deasupra capului care indica, desigur, identitatea portretului.

Înainte de a căuta o explicație martelării portretelor din compoziția votivă, trebuie de precizat că, în același mod, au fost martelate sau decupate, ca apoi să fie, parte din ele repuse la loc, parte repictate pe un nou nuport, chipurile mai tuturor personajelor sacre ale primului registru, începînd cu cele din proscomidie și diaconicon, continuînd cu cele din naos și terminînd cu cele din pronaos.

Martelarea picturilor din interiorul bisericii Sf. Ilie — Suceava credem că a avut loc cu același prilej cu care au fost martelate și picturile interioare ale bisericii Arbure. În ceea ce privește pe autorii acțiunii de profanare a picturilor interioare de la biserica Sf. Ilie — Suceava, logica faptelor arată, ca și în cazul profanării picturilor interioare de la biserica Arbure, că dacă martelarea portretelor laice, ale ctitorilor, poate fi pusă pe seama unor dușmani personali din țară atunci, este exclus, de neconceput chiar, ca aceiași să marteleze chipurile sacre și să decupeze crucile de pe acoperișul modelului bisericii susținut de ctitor. Și, atunci, care sînt autorii acestei acțiuni dacă nu cei cărora le era indiferentă *sacralitatea* figurilor martelate de ei? Desigur, aceștia nu puteau fi decît „păgîni”, „necreștinii”, care pentru Moldova întreg evului mediu au fost *turcii* sau *tătarii*.

Întrebarea firească care apare însă privește data la care a avut loc refacerea portretelor compoziției votive deci, altfel spus, de cînd datează actualul portret al lui Ștefan cel Mare din pictura bisericii Sf. Ilie — Suceava? În legătură cu această întrebare două sînt lucrurile care ne rețin atenția și ambele privesc portretul celui de-al doilea personaj laic indicat de inscripție a fi „Bogdan voievod”. Primo, Bogdan este figurat imediat după Ștefan cel Mare; secundo, Bogdan este portretizat purtînd mustăți. Dar, este știut că Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare și urmașul său la tronul Moldovei, s-a născut în 1479 și a fost asociat la domnie numai după moartea fratelui său mai mare, Alexandru (26 iulie 1496). Și dacă tabloul votiv din biserica Sf. Ilie — Suceava a fost executat la 1488, cînd Bogdan avea, la acea dată, 9—10 ani, atunci nu se explică portretizarea sa cu mustăți și nici plasarea sa imediat după Ștefan cel Mare, loc ce trebuia ocupat, conform uzanțelor feudale, de fratele său mai mare, Alexandru, ca unul căruia i se încredințase apărarea și administrarea părții de jos a țării și care își avea reședința la Bacău. În acest caz este de presupus că portretizarea lui Bogdan în imediata apropiere a lui Ștefan cel Mare și reprezentarea lui cu mustăți se datorează zăgravului desemnat cu refacerea portretelor care nu a respectat nici ordinea și nici fizionomia portretelor originale ci, alte norme, și anume, cele

xandru, a fost asociat la domnie⁶, iar după moartea ilustrului său tată a devenit domn de sine stătător al Moldovei. Sintem deci îndreptățiți să plasăm repictarea portretelor din compoziția votivă de la biserica Sf. Ilie — Suceava cu mult după moartea lui Bogdan al III-lea, ceea ce ar verifica datarea martelării picturilor de aici, propusă de noi, la 1538.

Totuși, examinarea compoziției votive de la biserica Sf. Ilie din Suceava a evidențiat o serie de aspecte care, cel puțin deocamdată, rămân fără de răspuns. Astfel, rămâne incertă identitatea celui de-al treilea portret laic; de ce, spre deosebire de celelalte portrete, acesta a fost decupat în întregime; și, dar, oare, inscripțiile în culoare albă de deasupra portretelor ctitorilor sînt datorate zugravului restaurator sau sînt cele originale, caz în care ordinea ctitorilor în cadrul actualei compoziții votive nu trebuie să mai trezească suspiciuni și, atunci, este pusă sub semnul întrebării însăși datarea picturii interioare pen-

Portretul lui Ștefan cel Mare din tabloul votiv de la biserica Sf. Ilie — Suceava (detaliu)

⁶ Primul document care îl menționează ca voievod pe Bogdan-Vlad datează din 24 sept. 1498, vezi C. Cihodaru, Ioan Caproșu, *Documenta Romaniae Historica, seria A, Moldova*, vol. III (1487—1503), Editura Academiei.

tru 1488 sau chiar pentru epoca domniei lui Ștefan cel Mare"? Dar, indiferent de răspunsul la aceste aspecte, rămâne bine stabilit că portretul lui Ștefan cel Mare din această compoziție votivă nu este contemporan cu ilustrul său model.

Să examinăm, în continuare, autenticitatea portretului marelui voievod din pictura bisericii Pătrăuți. De la bun început trebuie să precizăm că mai toți cercetătorii de pînă la noi au remarcat că întreaga compoziție votivă, care reprezintă, în afara personajelor sacre, pe Ștefan cel Mare ou un fiu al său, urmați de doamna Maria și două fetițe, este pictată pe un suport ce acoperă un alt strat de picturi. În legătură cu aceasta cercetătorii au avansat diverse ipoteze, datînd picturile din interiorul bisericii Pătrăuți fie în timpul vieții lui Ștefan cel Mare (G. Bals, N. Iorga, Șorin Ulea, M. A. Musicescu⁹ etc.), fie la jumătatea secolului al XVI-lea (I. D. Ștefănescu).

O repictare a întregii compoziții votive chiar în timpul vieții lui Ștefan cel Mare, datorită unei greșeli de execuție sau datorită schimbării poziției social — politice a unuia dintre cei portretizați în tabloul votiv, în speță Bogdan, presupunere care aparține cunoscutei cercetătoare a artei medievale românești M. A. Musicescu, nu pare pe deplin plauzibilă¹¹. În urma constatărilor făcute asupra tablourilor votive de la bisericile Arbure și Sf. Ilie — Suceava, nu credem ca frescele interioare de la biserica Pătrăuți să fi scăpat funiei năvălitorilor turci. Și, în acest caz, zugravul restaurator a preferat să acopere compoziția votivă martelată cu un nou strat de mortar pe care să repicteze liber o altă compoziție, cea de astăzi, decît să refacă portretele distruse.

Desigur, și aceasta este numai o ipoteză dar, lucru cert este că întreaga compoziție votivă, inclusiv portretul lui Ștefan cel Mare, se găsește suprapusă pe un strat de picturi, fapt suficient pentru a pune sub semnul întrebării contemporaneitatea actualului portret al lui Ștefan cel Mare cu ilustrul său model și, în cele din urmă, autenticitatea sa.

În pictura bisericii Sf. Neculai din Rădăuți, necropolă a primilor voievozi moldoveni, se păstrează o vastă compoziție votivă care reprezintă, în afara personajelor sacre, un grup de șase ctitori. Primul ctitor închină lui Isus modelul unei biserici anterioară construcției pridvorului de Alexandru Lăpușeanu; al doilea ctitor este un copil; al treilea are aceeași înălțime ca primul ctitor; al patrulea ctitor, deși are aceeași înălțime cu personajul dinaintea sa, este mai tânăr, dar tot matur; al cincilea ctitor reprezintă o fetiță care are pe cap o dia-

⁹ Ion I. Solcanu, *Precizări privind compoziția votivă din pictura bisericii Sf. Ilie — Suceava*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, 1975 (sub tipar).

¹⁰ Cercetătoarea M. A. Musicescu datează pictura bisericii Pătrăuți între iulie 1496, data morții fiului mai mare al lui Ștefan cel Mare, Alexandru, și 23 noiembrie 1499, data morții Anei, una dintre fiicele lui Ștefan cel Mare, cf. M. A. Musicescu, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voroneșului*, în *Cultura moldovenească...*, p. 368.

¹¹ *Ibidem*, p. 370, nota 2.

Portretul lui Ștefan cel Mare din tabloul votiv al bisericii mănăstirii
Pătrăuți

demă cu pandelocuri, din care se mai văd doar câteva perle, iar pe părul ei își sprijină mina stângă ultimul ctitor, al șaselea, o femeie matură care poartă același acoperămint de cap întâlnit în portretul domniei Maria, soția lui Ștefan cel Mare, din pictura voronețeană.

Examinarea atentă a tabloului votiv de la biserica episcopală din Rădăuți a evidențiat că unele portrete au fost martelate. Astfel, celui de-al doilea portret din șirul ctitorilor ia fost scobită întreaga figură, ovalul feței; portretului celui de-al treilea ctitor ia fost scobită partea dreaptă a figurii, iar celui de-al patrulea portret ia fost scos ochiul stâng.

Constatările de mai sus ne determină să ne întrebăm dacă autorii acestor martelări sînt aceiași care au profanat tablourile votive de la bisericile Arbure și Sf. Ilie — Suceava. Două sînt elementele care permit un răspuns negativ: primul privește faptul că, aici, portretele sacre nu au fost martelate; al doilea argument este acela că din totalitatea portretelor laice numai parte din ele au fost martelate, și anume, cele cuprinse între primul și al cincilea ctitor, deci toți ctitorii pe linie bărbătească cu excepția primului. Toate acestea dovedesc că profanarea portretelor de la biserica episcopală din Rădăuți nu poate fi pusă pe seama „necredincioșilor“, turcilor sau tătarilor, ci pe seama unor dușmani personali ai celor ale căror portrete au fost profanate.

Dar pe cine reprezintă portretele profanate din biserica episcopală de la Rădăuți? Întrebarea atrage după sine o altă, și anume, cînd a fost executată pictura din altarul, naosul și pronaosul acestei biserici? Sînt însă opinii diverse chiar și asupra datării construcției bisericii. Majoritatea cercetătorilor datează partea veche a bisericii în a doua jumătate a secolului al XIV-lea¹², în vreme ce o altă grupă de cercetători au susținut datarea bisericii în prima jumătate a secolului următor, în timpul lui Alexandru cel Bun¹³. Această divergență de opinii privityoare la datarea ridicării necropolei voievodale de la Rădăuți îngreuiază și mai mult stabilirea momentului în care au fost executate frescele, fapt la care se adaugă însă și acela că majoritatea picturilor au fost repictate în secolul trecut. Numai la cele patru scene din altar — *Împărțășania cu piine*, *Împărțășania cu vin*, *Cina* și *Spălarea picioarelor* — intervenția zugravului restaurator a fost mai discretă, astfel încît, examinarea comparativă a acestora cu scenele similare de la Voroneț și de la Sf. Ilie — Suceava a determinat pe cunoscutul cercetător al artei medievale moldovenești, Sorin Ulea, să le considere din vremea lui Ștefan cel Mare.

Un argument în plus adus de același autor, în favoarea datării frescelor de la biserica episcopală din Rădăuți pentru anii 1479—1481 sau cel mult cîțiva ani mai tîrziu¹⁴, este faptul că Ștefan cel Mare

¹² Această opinie a fost exprimată de M. Kogălniceanu, G. Balș, Grigore Ionescu, D. Năstase și, mai recent, de prof. Vîrgil Vătășianu în, *Probleme privind arhitectura Moldovei și a Țării Românești din sec. XIV*, în „Buletinul Monumentelor Istorice“, anul XLI, nr. 2/1972, p. 60.

¹³ N. Iorga — G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 44; Paul Henry, *Les églises de la Moldavie du nord des origines à la fin du XIV-e siècle*, Paris, 1930, p. 47.

¹⁴ *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1968, p. 349.

a împodobit mormintele înaintașilor săi (Bogdan I, Lațcu, Roman I, Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun, Ștefan I și Anastasia, fiica lui Lațcu) înmormîntați în această biserică.

Revenind la tabloul votiv, este de presupus, în lipsa înscripțiilor care să ateste identitatea celor portretizați, că primul portret laic reprezintă pe ctitorul bisericii, pe Bogdan I sau pe un altul, mai curînd pe Alexandru cel Bun¹⁵, iar celelalte cinci portrete reprezintă pe Ștefan cel Mare cu trei copii, doi băieți și o fetiță, și cu doamna Maria, ultima sa soție. Cei doi băieți portretizați aici nu pot fi decît Bogdan — Vlad, succesorul lui Ștefan cel Mare la tronul Moldovei, născut în 1479, și Alexandru, decedat în 1496. Fiica portretizată înaintea doamnei Maria poate fi Maria sau Ana, ultima decedată înainte de 23 noiembrie 1499¹⁶. Datarea acestei compoziții votive nu poate fi plasată însă după 1499 căci apare portretizat și Alexandru, iar fiica, asemenea celui-lalt copil din fața lui Ștefan cel Mare, sînt mici. Este de presupus deci că pictura a fost realizată cînd Ștefan cel Mare avea numai o fiică, a doua nu se născuse încă, iar Bogdan — Vlad era de vîrstă subadolescentină. Așadar, presupunem că în tabloul votiv de la biserica episcopală din Rădăuți se află un alt portret al lui Ștefan cel Mare, portret ale cărui trăsături fizionomice și calități artistice vor putea fi puse în evidență însă numai după spălarea picturilor.

Portretul lui Ștefan cel Mare din tabloul ctitoricesc de la Voroneț, executat probabil în 1496¹⁷, nu ridică nici un semn de întrebare în ceea ce privește autenticitatea căci, atît compoziția votivă, cît și restul picturilor din absida centrală și din naos nu au urme de marelări sau intervenții ulterioare.

Următoarele două portrete ale lui Ștefan cel Mare sînt, în ordine cronologică, cel din pictura bisericii Sf. Neculai din Dorohoi și cel de la biserica Dobrovăț.

În privința datării picturilor de la biserica Sf. Neculai — Dorohoi, părerile specialiștilor sînt împărțite: unii le datează în ultimii ani de viață ai marelui voievod, iar alții presupun că sînt din vremea lui Ștefăniță, mai exact, din anii 1522—1525. Ambele datări propuse au în vedere programul iconografic și calitățile stilistice ale picturii fapt pentru care nu ne-a convîns nici una dintre cele două

¹⁵ N. Iorga considera că tabloul votiv de aici datează de la mijlocul sec. al XVI-lea, identificînd între ctitori, în ordinea portretelor, pe Ștefan cel Mare cu fiul său Alexandru, urmați de Alexandru Lăpușneanu, cf. N. Iorga, *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, p. V și pl. 28. Dar, după cum am arătat, modelul bisericii susținut de ctitor redă construcția de pînă la adăosul făcut de Alexandru Lăpușneanu. Or, dacă tabloul votiv ar data din vremea acestui din urmă ctitor atunci zugravul ar fi subliniat desigur calitatea de ctitor al lui Alexandru Lăpușneanu reprezentînd biserica cu tot cu pridvorul adăugat de acesta.

¹⁶ *Documente privind istoria României, A., Moldova*, sec. XV, 2, p. 299 și 300.

¹⁷ M. A. Musicescu, *op. cit.*, p. 370.

Tablou votiv de la biserica Voroneț

opinii dar, indiferent de aceasta, portretul lui Ștefan cel Mare de aici, deși cel original, este parțial martelat, așa încît nu prezintă o deosebită importanță în cadrul subiectului prezent decît doar ca număr de inventar.

Portretul lui Ștefan cel Mare din biserica Sf. Nicolae — Dorohoi

Ultimul portret al lui Ștefan cel Mare din pictura murală moldovenească se află la Dobrovăț, ctitorie ridicată în ultimii săi ani de viață. Împodobirea bisericii cu fresce este datorată inițiativei lui Petru Rareș și datată, în baza unei inscripții, în 1529¹⁸. Grupul ctitorilor de

¹⁸ Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Dobrovăț*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, 2/1961, p. 485.

aici reprezintă pe Ștefan cel Mare, pe Bogdan și pe Petru Rareș. Toate cele trei portrete sînt cele originale. Portretul lui Ștefan cel Mare de aici, deși executat la un sfert de secol după moartea ilustrului voievod, trebuie avut în vedere în aprecierea de ansamblu a portretului său.

Așadar, dintre toate portretele pictate ale lui Ștefan cel Mare, originale și contemporane lui sînt, cert, numai cele de pe evangheliarul de la Humor și din pictura bisericii Voroneț și, incert, cel din pictura bisericii Pătrăuți. Celelalte portrete ale marelui voievod trebuie apreciate diferențiat pentru că, după cum s-a putut vedea mai sus, cele din pictura bisericilor Sf. Ilie — Suceava și Sf. Neculai — Rădăuți sînt, în parte, refaceri tirzii; cel din pictura bisericii Sf. Neculai — Dorohoi este martelat, iar cel din tabloul votiv al bisericii Dobrovăț, deși original, a fost totuși executat cu un sfert de secol după moartea lui Ștefan cel Mare. Să examinăm, așadar, portretele marelui voievod, începînd cu cele dovedite originale, continuînd cu cele a căror originalitate este incertă și terminînd cu cele neautentice.

Cele două portrete ale lui Ștefan cel Mare a căror autenticitate nu trebuie pusă la îndoială sînt cele de pe evangheliarul de la Humor și cel din pictura bisericii Voroneț. Zugravii care le-au executat au cunoscut, desigur, pe marele voievod căci, deși aceste două portrete au fost realizate la peste douăzeci de ani unul de altul, în ambele recunoaștem, cu ușurință, același model: o figură plină, rotundă, cu frunte largă, cu sprincene groase, dar frumos arcuite care străjuiesc ochii albaștri cu nasul drept și subțire, sub care o mustață deasă acoperă buza de sus, cu o barbă puțin voluntară. Acest chip care exprimă seninătate și blîndețe, tinăr în portretul de pe foaia din evangheliar, mai vîrstnic în pictura voronețeană, dar vîguros în ambele, este încadrat de un șuvoi de plete blonde care îi acoperă gîtul și umenii așa cum, și astăzi, în regiunile de munte unde portul nostru strămoșesc s-a păstrat nealterat, mai poartă bătrînii satului. Pe cap voievodul are coroana cu fleuroni, bogat împodobită cu pietre scumpe, împrumutată de înaintașii săi, poate de chiar Bogdan I, din costumul de ceremonial al curții apusene.

În portretul marelui voievod din pictura bisericii de la Pătrăuți, de o mai accentuată frontalitate, regăsim, în linii mari, aceleași trăsături semnalate în portretele de pe foaia evangheliarului de la Humor și din tabloul votiv voronețean. Aici însă mustața subțire lasă să se vadă buzele strînse a hotărîre, iar sprincenele sînt doar ușor creionate deasupra unor ochi mari, căutători.

Portretul lui Ștefan cel Mare din pictura bisericii de la Dobrovăț, deși executat la un sfert de secol după moartea voievodului, întrunește pe deplin trăsăturile atît de vîguros subliniate de realizatorii portretelor de pe evangheliar și din pictura voronețeană. Unele sublinieri, precum privirea mai vioaie și mai pătrunzătoare, sprincenele care se îmbină la rădăcina nasului, aparțin desigur expresivității zugravului. Toate acestea presupun că autorul portretu-

Ștefan cel Mare și fiii săi în tabloul donatorilor din mănăstirea Dobrovăț (jud. Iași)

Ștefan cel Mare. Detaliu din tabloul votiv de la mănăstirea Dobrovăț (jud. Iași)

lui lui Ștefan cel Mare de la Dobrovăț a cunoscut portretele voievodului din pictura bisericii Voroneț și a celorlalte biserici, portrete care la acea dată nu suportaseră martelări sau repictări. Portretele

Ștefan cel Mare în epistola sa la Duhomîro (jud. Iași)

lui Ștefan cel Mare trebuie să fi existat și în pictura altor ctitorii ale sale, la Putna, Hirlău, Milișăuți, Sf. Neculai din Iași, portrete dispărute însă astăzi.

Reușita portretului lui Ștefan cel Mare din pictura bisericii de la Dobrovăț trebuie explicată și prin aceea că la mănăstirea aceasta exista un epitrahil cu un foarte expresiv portret brodat al voievodului din care, îndiscutabil, s-a inspirat și zugravul care a pictat tabloul votiv.

Studiul comparativ al portretelor ctitorilor din compoziția votivă de la Dobrovăț, în care portretele celorlalți doi ctitori, Bogdan al III-lea și Petru Rareș, reiau trăsăturile portretului lui Ștefan cel Mare: aceeași figură rotundă, cu aceleași sprincene arcuite, cu aceeași mustață și aceeași bărbie, aceleași plete lungi. Toate acestea dovedesc că se crease deja o puternică tradiție a portretului marelui voievod, tradiție pe care cercetătoarea Teodora Voinescu o remarcă comparând portretele lui Petru Rareș din pictura bisericilor Humor și Moldovița cu portretele lui Ștefan cel Mare¹⁹. Este și aceasta o dovadă a excepționalei personalități a lui Ștefan cel Mare, personalitate ce lua proporții de erou legendar cu fiecare an scurs după moartea sa și, lucrurile privite astfel, se poate presupune fără teama de a exagera că urmașii săi la tronul Moldovei, Bogdan al III-lea, Ștefăniță și, mai cu seamă, Petru Rareș, acesta și ca fiu nelegitim, doreau ca portretele lor să se asemene cât mai mult cu cele ale însoțitorului lor înaintaș.

Tradiția stabilită de portretul lui Ștefan cel Mare în arta moldovenească la cumpăna secolelor XV—XVI se verifică în chiar portretele sale din pictura bisericilor Sf. Ilie — Suceava, Sf. Neculai — Rădăuți care, deși refăcute, păstrează trăsăturile portretelor ștefaniene originale, din evangheliar și din pictura voronețeană. De altfel, întreaga artă portretistică moldovenească de până la jumătatea secolului al XVI-lea, judecând după portretele laice păstrate, stă sub înfrumusețarea tradiției portretului lui Ștefan cel Mare.

LE PORTRAIT D'ETIENNE LE GRAND DANS LA PEINTURE DE SON ÉPOQUE

R é s u m é

Dans la présente étude, l'auteur veut examiner le portrait d'Etienne le Grand, dans la peinture murale moldave du XV-ème au XVI-ème siècle.

Dans ce but il établit quels sont les portraits originaux et quels sont les portraits repeints.

La vérification de toutes les compositions votives des églises élevées par Etienne le Grand, à pour conclusion que, tous les portraits du grand voievode,

¹⁹ Teodora Voinescu, *op. cit.*, p. 478.

contemporains et authentiques, se trouvent, certainement, dans „Tetraevangheliarul“ de Humor et dans la peinture de l'église Voroneț, et avec incertitude, celles de Pătrăuți. Les portraits de la peinture de l'église Saint Ilie de Suceava, Saint Nicolae-Rădăuți (le portrait de Saint Nicolae-Dorohoi est gravement avarié), sont des tardives retouches dans la première moitié de XVI-ème siècle.

Le portrait de Dobrovăț a été exécuté un quart de siècle après la mort d'Étienne le Grand.

La vérification comparative des portraits authentiques avec ceux qui sont certainement repeints (on en a la preuve) qu'ils soient peints après la mort d'Étienne le Grand, témoignent que dans l'art du portrait mural de la Moldavie du XVI-ème siècle il s'est créé une forte tradition en ce qui concerne le portrait du grand voïévode.